

Kognitiv Metafora Ildizlari, Tafakkurning Mohiyati

Yakubov Faxriddin¹

Annotatsiya: Maqolada kognitiv metafora nazariyasining asosiy tamoyillari va ularning inson tafakkuri bilan bog'liqligi tahlil qilinadi. Metafora ikki soha — manba va maqsad sohalari — o'rtasidagi konseptual bog'lanishga asoslanishini ta'kidlab, bu ikki sohadan birgalikda foydalanish tafakkurning asosiy shakllaridan biri ekanligini ilgari suriladi. Shuningdek, maqolada ongning bir vaqtning o'zida bir nechta sohaga murojaat qila olish qobiliyati insonning murakkab kognitiv faoliyatlari, jumladan, metaforik fikrlash, solishtirish, umumlashtirish va farqlashni ta'minlashi ko'rsatiladi. Limon tanlash mashqi misoli orqali ushbu nazariyani amaliy jihatdan asoslab, inson tafakkurining o'ziga xoslik va umumiylik o'rtasidagi bog'liqlik asosida shakllanishini yoritiladi. Maqola kognitiv metafora yordamida tafakkur mohiyatini tushunishga yo'naltirilgan muhim ilmiy-hikmatli tahlil sifatida ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: kognitiv metafora, manba soha, maqsad soha, konseptual, tafakkur, metakognitiv jarayon.

KIRISH

Metaforani o'rganish uzoq vaqtlardan beri ikki narsani o'z ichiga olishi ko'pchilik tilshunoslar tomonidan tan olingan. Bu narsalar odatda “sohalar” deb ataladi — ya'ni, tushunilmoqchi bo'lgan narsa **maqsad sohasi (target domain)**, va uni tushunishga yordam beradigan narsa **manba sohasi (source domain)** deb ataladi. Bu sohalar o'rtasidagi bog'lanish bir tomonlama bo'ladimi yoki ikki tomonlama almashinuvni nazarda tutadimi — bu masala hali ham keng muhokama qilinmoqda. Ushbu sohalar aslida qanday konseptual tuzilmalar yoki boshqa biror narsa sifatida mavjudmi — bu ham noaniq va murakkab masalalardan biridir [5: 2017]. Biroq, metafora aynan shunday ikki narsani o'z ichiga oladi, degan g'oya keng qabul qilingan (garchi ba'zi nazariyalar bu ikki sohadan tashqari, maqsad va manbalar aralashmasidan paydo bo'ladigan uchinchi, yangi hosila birikmani ham nazarda tutsa-da) [4: 2008].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Bundan tashqari, so'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, metafora jumladan ko'pgina obrazli ifoda turlari aynan ushbu ikki sohani jalb qiladi, garchi ular bu sohalar bilan metaforaga nisbatan biroz boshqacha ishlov berishsa ham. (Obrazli ifodalarning kichikroq to'plami faqat bitta sohani jalb qiladi, va ba'zi bir obrazlilikka yaqin shakllar — masalan, so'z o'yinlari — ba'zida ikki yoki undan ortiq sohani jalb qilishi mumkin) [3]. Shunday qilib, metafora va obrazli til uchun “ikki” soni hech bo'lmaganda qandaydir ma'noda sehrli sondek tuyuladi [1: 2019]. Nega aynan shunday bo'lishi mumkin?

Ushbu maqolada ilgari surilayotgan asosiy fikr shuki, metafora tasodifan ikki sohani o'z ichiga olgani uchungina emas, aksincha, umumiy ma'noda ongning o'zi — bu axborotni qayta ishlash, jismoniy ong (embodied cognition) yoki boshqa har qanday shaklda bo'lishidan qat'iy nazar — soha singari narsalarni tasvirlash va faollashtirishni ham o'z ichiga oladi; ya'ni, ularni ba'zida kognitiv ishlarni bajarish uchun faollashtiradi (masalan, yirtqich hayvon yerda yashovchi o'lja hidini sezib qolsa, “oziq-ovqat,” “ov,” yoki “kalamush” (rat, vole) singari sohalarni faollashtiradi va unga mos ravishda harakat qiladi).

¹ Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Ammo ong bir vaqtning o'zida faqat bitta sohadan emas, balki ikkitasidan foydalanishga o'tganda — va ayniqsa bu ikki soha ma'lum bir tarzda bir vaqtning o'zida faollashtirilganda — juda o'ziga xos narsa yuzaga keladi. Bitta konseptual sohaga e'tiborni jamlagan holda, ikkinchi sohani chaqira olish qobiliyatiga ega sezish (nerv) tizimi turli xil kognitiv, yoki ehtimol metakognitiv jarayonlarni, jumladan metaforik fikrlashni amalga oshirish imkonini beradi.

Bunday sezish (nerv) tizimiga ega hayvonlar ikki narsani solishtira oladi (qaysi biri katta?), farqlay oladi (qaysi biri yaxshi?), ularni o'rnini bosuvchi sifatida ishlata oladi (uzun tayoq — uzun qo'lni ifodalaydi), shuningdek, bu ikki soha orasida metaforik bog'liqliklar ham yarata oladi (ijobiy hissiyot — bu iliq quyosh nuri).

Shunday qobiliyat ongning bir vaqtning o'zida bir nechta narsani anglash imkoniyatiga yo'l ochadi va eng chuqur va mazmunli ko'p rejimli (multimodal) poetik metaforalargacha olib keladi. Bunday metaforalar ikki narsa o'rtasidagi o'xshashliklarni anglashga imkon beradi (atirgullar va muhabbat, quyosh nuri va baxt, va hokazo), lekin shu bilan birga mazmunli imkoniyatlar olamini ham ochib beradi [3: 2022].

Shunday ekan, metaforik o'tish — ya'ni bitta tushunchadan ikkinchisiga o'tish — aslida yagona konseptual sohadan cheksiz tushunishga tomon bo'lgan harakatdir. Bu, geometriyadagi nuqta singari: u yakka va nihoyatda kichik bo'lsa-da, ikki nuqta birga cheksiz uzunlikdagi chiziqni belgilaydi. Metafora shunday qilib ilg'or tafakkur boshlanadigan nuqtada joylashgandek tuyuladi, lekin uning mantiqiy yakuni bordek ko'rinmaydi.

Ongdagi "ikki" tushunchasining foydaliligini ko'rsatish vositasi sifatida quyidagi qisqa voqeani ko'rib chiqamiz:

L.H. Colstonning hikoya qilishicha [1], 1980-yillarda AQShda o'rta maktabda o'qib yurgan paytida, bir sinf mashg'ulotida ishtirok etishga taklif qilingan edi. Bu o'sha davrda Shimoliy Amerikaning o'rta maktablarida tez-tez qo'llaniladigan mashg'ulot bo'lib, ma'lum bir g'oyani anglatish uchun o'tkazilardi. O'shanda sinfdagi har bir o'quvchidan katta kosadagi limonlardan bittasini tanlab olish, uni bir oz vaqt kuzatish va keyin limonni yopiq savatga solish so'ralgan. So'ngra barcha limonlar tasodifiy tarzda uzun stol ustiga terib chiqilgan, va o'quvchilardan har biri o'zlari ilgari ushlab turgan limonni yana topishga harakat qilishlari so'ralgan.

Bu vazifa dastlab bema'nidek tuyulgan edi — qanday qilib biz o'zimizniki bo'lgan limonni boshqalaridan ajrata olamiz? Albatta, limonlar bir-biriga aynan o'xshamasdi, lekin ularning farqlari juda mayda va ahamiyatsizdek tuyulardi — shunchalikki, bu vazifa behuda ko'ringandi. Biroq, hayratimizga sabab bo'ldiki, limonlar orasidagi bu nozik farqlar bizga o'z limonimizni muvaffaqiyatli va anchagina oson aniqlashimizga imkon berdi. Buni bajarish uchun ko'p vaqt ham ketmadi. Keyin esa limonad tayyorladik.

Bu mashg'ulot asosan idrok yoki tafakkur mashqi emas, balki ijtimoiy saboq sifatida mo'ljallangan edi. O'sha paytda bu tajriba bo'lajak kattalarga shuni ko'rsatish uchun qo'llanilgan: tashqi tomondan bir-biriga juda o'xshash bo'lib tuyuladigan narsalar ham aslida muhim bo'lgan ajralib turuvchi farqlarga ega bo'lishi mumkin.

Mashg'ulot tugagach va biz limonad ichayotgan paytimizda, ushbu saboqni o'zimizga va sinfdoshlarimizga, kengroq ma'noda esa barcha odamlarga tatbiq etishga taklif qilinduk. Bu mashq bizga ikkita go'yoki zid bo'lgan narsani tushunishga yordam berdi — birinchidan, insonlar o'ziga xos xususiyatlar tufayli bir toifaga kiradi, ya'ni ular insoniyatga mansub. Bu esa insonlar, umuman olganda, bir-biriga juda o'xshash yoki o'xshab ketishini anglatadi.

Biroq, shu bilan birga, aynan shu "yagona" insonlarda shunday ajralib turuvchi farqlar borki, bu farqlar hatto katta va o'xshash olomon orasida ham har bir odamni uning o'ziga xos insoniy xususiyatlari orqali osongina tanib olish imkonini beradi. Bu esa odamlar orasida sezilarli farqlar yoki kichikroq o'xshamaydigan jihatlar mavjudligini ko'rsatadi.

Aslida, odamlar bizni inson qiladigan barcha jihatlar bo'yicha bir-biridan juda farqli ko'rinishi mumkin, biroq aynan shu insoniy xususiyatlar tufayli biz barchamiz bitta toifaga birlashamiz. Biz boshqachamiz, va shu bilan birga o'xshashmiz. Bizning har birimiz noyobmiz, ammo barimiz bitta yagona toifaga mansubmiz. Bularning barchasi go'yoki bir-biriga ziddek tuyuladi, lekin barisi haqiqatdir. Bu juda foydali mashg'ulot edi.

Limon va odamlarning o'xshashliklari va farqlari haqidagi o'rta maktab darsi metafora va inson tafakkuri, yoki ular orasidagi taxmin qilingan bog'lanish haqida bizga nima deyishi mumkin? Ma'lum bo'lishicha, bu dars yuqori inson tafakkuri va metaforaning asosiy poydevorini ochib beradi, va nima uchun birinchisiz ikkinchisi bo'lishi mumkin emasligini tushuntiradi.

Misoldagi o'rta maktab o'quvchilari tanlash vazifasida muvaffaqiyat qozonishi uchun, ular bir vaqtning o'zida bog'liq, ammo turli ikkita narsani jamlab saqlashlari kerak. Ular sezgi tizimlaridan foydalanib, qo'lida ushlab turgan alohida limonning tasvirini shakllantirishlari, har qanday ajralib turuvchi xususiyatlarni yoki belgilarning naqshlarini aniqlashlari, ya'ni o'sha limonning ongda ifodasini hosil qilishlari lozim.

Shuningdek, ular ilgari ushlab turgan limonning o'xshash bir tasvirini ham saqlab qolishlari kerak — hozirda ushlab turgan limon bilan taqqoslash uchun. Agar tasvirlar yetarlicha mos kelsa, o'quvchi o'zining asl limonini topganini biladi. Agar tasvirlar mos kelmasa, o'quvchi asl mevasini topmagani aniq bo'ladi va qidirishni davom ettirishi kerak.

Bir vaqtning o'zida ongda bir nechta tasvirni ushlab turish qobiliyati (bu holda, biri faol ravishda sezgi orqali yaratilgan, ikkinchisi esa xotirada saqlanayotgan) solishtirish tushunchasining aynan o'zi asosidir. Ushbu bog'liq, ammo farqli jarayonlarning qanday amalga oshishi haqida ko'plab nazariyalar mavjud, ammo ularning birgalikda ishlashi solishtirish imkonini beradi va bu esa o'xshashlik, farq, turli darajadagi va turlardagi o'xshashliklar, qarama-qarshilik, bir xil bo'lish, a'zo-toifa munosabatlari, dastlabki-ikkinchi, sabab-ta'sir, aniq-mavhum kabi turli munosabatlar kabi cheksiz konseptual imkoniyatlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

XULOSA

Shunday qilib, bir vaqtning o'zida bir nechta tasvir, ifodani boshqarish qobiliyati yuqori darajadagi tafakkurning aynan tug'ilishi deb hisoblanishi mumkin (faqat yakka-yakka ifodalarni (tasvirlarni) shakllantira olish esa uning oldingi bosqichi sifatida xizmat qiladi). Va nihoyat, aynan shu qobiliyat metaforaning ham tug'ilish joyi sifatida ko'rinadi.

Adabiyotlar

1. Colston, H. L. (2019). *How language makes meaning: Embodiment and conjoined antonymy*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
2. Colston, H. L. (in press). The big figurative picture: What's in a domain. In H. Colston (Ed.), *What makes a figure?: Re-thinking figuration*. Series: *Figurative thought and language* (Vol. tbd). Amsterdam: Benjamins.
3. Colston, H. L., and Rasse, C. (submitted). *The original social media: The range of figurative language and its role in human connection*.
4. Fauconnier, G., and Turner, M. (2008). *The way we think: conceptual blending and the mind's hidden complexities*. New York, NY: Basic Books.
5. Gibbs, R. W. (2017). *Metaphor wars: conceptual metaphors in human life*. New York, NY: Cambridge University Press.
6. Gibbs, R. W., and Colston, H. L. (2012). *Interpreting figurative meaning*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

